

**KÜLÖNLENYOMAT A SZÉKESFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE
JUBILUMI NÉVTÁRÁBÓL**

IV.

**ZARÁNDOKLATOK
A SZÉKESFEHÉRVÁRI
EGYHÁZMEGYE TERÜLETÉN
A 18. SZÁZADBAN**

**SZÉKESFEHÉRVÁR
1988**

Az elmúlt években átfogó vizsgálatot végeztünk a barokk kori zarándoklatokról a történeti Magyarország területén.¹ Az elemzés alapjául elsősorban a mirákulumirodalom szolgált, s ez az eddig csaknem teljesen feltáratlan forrásanyag elégséges volt ahhoz, hogy segítségével képet kapjunk a zarándoklatok megszerveződéséről, lefolyásáról és átalakulásáról. A kutatás elsődleges célja az volt, hogy a jelenségegyüttes révén bepillantást nyerjünk a 17–18. század társadalmi, művelődési folyamatainak eddig kevésbé ismert területeire. A történeti, társadalmi képződményként felfogott zarándoklatokat nem önmagukban, s nem is csupán a barokk kori vallásosság egyik reprezentatív megnyilvánulása-ként vizsgáltuk, hanem lehetséges történeti összetevőivel együtt mint az adott kor társadalmi, gazdasági, politikai, demográfiai, kulturális és más mozgásainak egyik fontos indikátorát értelmeztük. Egy ilyen áttekintésben bizonyos szempontok szükségképpen háttérbe szorulnak, mások fölsem vetődnek, ezért nem látszik fölöslegesnek a figyelmet egy egyházmegye területére összpontosítva összefoglalni az említett vizsgálat vonatkozó eredményeit, szükség esetén kiegészítve az egyéb forrásanyag és irodalom tanulságaival. Másfelől ezt a megközelítést indokolja az is, hogy bár az egyházmegyei határok ebben az esetben nem játszanak különösebb szerepet, a vizsgálat a zarándokközpontok elhelyezkedése révén egy viszonylag jól körülhatárolható, földrajzi és kulturális egységet alkotó területre, a Dunántúl északkeleti részére, ezen belül is elsősorban Székesfehérvár, valamint Buda környékére összpontosul.

A székesfehérvári egyházmegye kialakításakor az egyházmegye területén már több, kisebb-nagyobb vonzáskörű zarándokhely működött, amelyekről korabeli forrásokkal rendelkezünk. Ezek a keletkezés sorrendjében a következők: Bodajk,² Makkosmária,³ Solymár,⁴ Ercsi⁵ és Máriaremete.⁶ Ezen kívül az egyházmegye területén néhány további zarándokhely is van, amelyekről azonban csupán szórványos adatok állnak rendelkezésre, vagy már későbbi keletkezésűek, s olyan kultusz-helyek is találhatóak, amelyek nem váltak klasszikus értelemben vett zarándokhellyé. Így például Pilisszentkeresztre⁷ és a solymári régi plébániatemplomba⁸ a templomtitulus ünnepén már a 18. század első felében is vezettek zarándoklatokat. Csobánka a 18. században még görögkeleti szerb zarándokhely, ahol a betelepült katolikus németek zarándoklatai csak a 18–19. század fordulójától kezdik háttérbe szorítani

a szerb kultuszt.⁹ A csepeli Mária-képet a betelepülő németek a 18. század végén hozzák magukkal, rendszeres zarándoklatok itt majd csak a 19. század elején kezdődnek.¹⁰ A székesfehérvári jezsuita templomban lévő Loreto-kápolnához kapcsolódó kultusz a 18. században nem nőtt túl a helyi kereteken,¹¹ az alsószentiváni fatimai szobor tisztelete pedig századunk második felében kezdődik.¹² A továbbiakban tehát az előbb felsorolt öt 18. századi zarándokhellyel és az ezekhez kapcsolódó eseményekkel foglalkozunk, esetenként azonban a többi hely ide tartozó vonatkozásait is megemlítjük. Nem térhetünk ki az egyházmegye területén kívül fekvő helyekre vezetett zarándoklatokra, s az időhatárokon túli fejlődésre is csak alkalomszerűen utalunk.¹³

Kultuszhelyek, kultusztárgyak

A zarándokhelyek területi megoszlása szerint a helyek többsége Buda környékén található, ezen kívül Székesfehérvártól északra, valamint a Duna mellett találunk egyet-egyet. A keletkezési időt vizsgálva a bodajki kultusz a 17. század utolsó éveiben kezdődik,¹⁴ a makkosmáriai¹⁵ és a solymári¹⁶ zarándoklatok a 18. század első harmadának végén, az ercsi¹⁷ és a máriaremetei¹⁸ zarándoklatok pedig a század második harmadának végén indulnak, középkori zarándokhely tehát – a török által megszállt más területekhez hasonlóan – nem maradt fenn. A zarándokhelyek és a településtípusok kapcsolatának, valamint a helyek településéhez viszonyított elhelyezkedésének vizsgálata azt mutatja, hogy egyrészt ezeknek a zarándokhelyeknek a többsége falvakhoz kapcsolódik, másrészt eredetileg a településeken kívül található. Ez az elhelyezkedési arány a zarándoklatok táji jellegén és a vidéket fokozatosan kultusztájjá alakító hatásán kívül jól tükrözi a zarándoklatok peremhelyzetét, perifériális jellegét az intézményesült egyházi kultuszformákkal szemben.

A zarándokhelyek története szempontjából alapvető jelentőségű, hogy a kultusztárgyak elhelyezésével, építkezésekkel, adományokkal stb. kik, milyen társadalmi állapotú személyek játszottak jelentős szerepet a kultusz kezdeteiben vagy fellendülésében. Egyházi személy ilyen jellegű tevékenységére van példa Bodajkon, ahol P. Vilibáld kapucinus szerzetes az általa építendő kápolnához Bécsben Kollonich Lipót érsektől kapott anyagi segítséget, a majdani kegyképet pedig Colorado grófnő készítette és bocsátotta rendelkezésére.¹⁹ A makkosmáriai képet Traub János budakeszi német lakos helyezte el, a templomot és szerzetesi lakóházat a helyet gondozó trinitáriusok révén a hely kegyura, Zichy Miklós és felesége építtette.²⁰ Solymáron Long Péter helyi származású, majd buda-újlaki kőműves először egy keresztet állíttat, majd kápolnát épít, melynek helyére a hely földesura, Majthényi

Károly és felesége emeltet templomot.²¹ Ercsiben Mészáros Lukács helyi földműves helyezi el a majdani kegyképet, majd a kegyúr Szapáry család emeltet kápolnát,²² a csepeli²³ és a máriaremetei képet pedig egy-egy német telepes család hozza magával, az utóbbit Terstyánszky Ignác földbirtokos helyezi el nyilvános tiszteletre.²⁴ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a kultusz kezdeteiben többnyire az alsó, paraszti rétegek, részben német telepesek játszanak meghatározó szerepet, míg a kegyhelyek kiépülése rendszerint a helyi földbirtokosok, kegyurak nevéhez kapcsolódik.

A kultusz intézményesülési szintjét a zarándokhelyek egyházi ellátottsága, illetve egyházzjogi helyzete mutatja. Bodajkon a kápolnát, majd a plébániatemplomot kezdettől fogva a kapucinusok, Makkosmárián a kápolnát 1749-től a trinitáriusok gondozzák, a solymári kápolnát a helyi plébánia látja el, Ercsiben a kápolna először bosnyák ferences, majd világi papi gondozás alatt áll, Máriaremetén pedig majd csak a 19. század elején épül fel a kőkápolna, ahol ugyancsak világi papok teljesítenek szolgálatot. Szembetűnő, hogy a zarándoklatok többsége a hivatalos egyházi megítélés szempontjából másodlagosnak tekintett kápolnákhöz kapcsolódik, melyek közül a vizsgált időszakban csupán egy emelkedett a plébániatemplom rangjára, ami önmagában is mutatja a kultuszban végbemenő lassú intézményesülést. Másfelől a helyek gondozásában a szerzetesi papság kezdetben valamivel nagyobb szerepet játszott a világinál, ami utal arra, hogy a zarándoklatok egyházi gondozása terén az úttörő szerepet általában a különféle szerzetesrendek vállalták, majd a 18. század második harmadától a plébániarendszer újjászerveződésével a zarándokhelyek ellátásában is megfigyelhető a világi alsópapság jelentőségének megnövekedése.

A zarándoklatok tulajdonképpeni középpontjában kivétel nélkül valamilyen Mária-kép áll, amelyhez Bodajkon, Ercsiben és Csobánkán forrás, Makkosmárián és Máriaremetén pedig egy-egy fa tisztelete kapcsolódik. A képeknek ez a túlsúlya arra a folyamatra utal, melynek során a túlnyomórészt plasztikus jellegű középkori kultusztárgyak (szobrok, ereklyék) helyét a barokkban fokozatosan a képi ábrázolások veszik át. A kultusz járulékos elemeként szereplő fák, illetve források tisztelete rendszerint szoros kapcsolatban áll a zarándokhelyek eredetlegendájával, több esetben azok kiindulópontja. A Mária-ábrázolások kizárólagossága ugyancsak tipikusan barokk jelenség, szentek ábrázolásai az ország más részein is csak ritkán állnak zarándoklatok középpontjában.

A Mária-képek közül a legtöbb a Mariahilf típusba tartozik (Bodajk, Solymár, valamint Csepel és Csobánka), ami a Máriaremetére került einsiedelni másolattal együtt aláhúzza a délnémet telepesek közvetítő szerepét és az osztrák kultusztáj kisugárzó hatását ezen a területen. Makkosmárián a ré-i kegyképnek a buda-krisztinavárosi másolatról készült másolata (Galaktotrophusa), Ercsiben pedig egy

helyi típusba nem sorolható, a Trónoló Istenanyát ábrázoló kép áll a kultusz középpontjában. A bodajki Mariahilf-kép egyben a képtípus és a zarándokhelyet gondozó kapucinus rend szoros kapcsolatára is utal.

Eredetlegendák

A zarándoklatok kialakulásának és terjedésének egyik legfontosabb tényezői a zarándokhelyekhez kapcsolódó eredetlegendák. Ezekben a legendákban rendszerint három alapvető mozzanat választható szét egymástól. Az egyik a különböző legendatípusok és általánosan elterjedt motívumok konkrét helyhez kapcsolódása, tehát az adott helyen meginduló legendaképződés, a másik az eredetlegendán belül az adott kultuszhely meghatározására utaló motívum, illetve motívumkombináció, a harmadik pedig az ezekben található esetleges utalás a legendaképződés alapjául szolgáló történeti igazságmagra. Ennek megfelelően minden zarándokhely legendaanyagának esetében szükség van a legendák történeti rétegeinek, a különböző vándormotívumoknak és az alkalmasszerűen előforduló mellékmotívumoknak a szétválasztására, mivel a legendaanyagban csak így ragadható meg a kultusz társadalmi és történeti háttere. Elsőként lássuk a bodajki eredetlegendát.

Itt a legendaképződés kiindulópontja minden valószínűség szerint egy forrás volt, s az ehhez kapcsolódó első motívum az ellenségnek Szt. István király által a levegőbe rajzolt kereszttel történt megfutamtítása. A móri kapucinusok historia domusa szerint ezt az egyik első Bodajkra menő móri kapucinus, P. Vilibáld a helybeliektől hallotta.²⁵ Állítólag a hely már Szt. István idejétől kezdve csodatévő volt, a forrás mellett egy kápolna állt Mária és Szt. István tiszteletére. A historia domus a kápolna további sorsáról ezután két, egymásnak ellentmondó véleményt közöl: az egyik szerint a kápolnát a török vagy a tatár dúlta fel, amikor Székesfehérvárt elfoglalta, a helybeliek szerint viszont a kálvinisták rombolták szét. Ezen a helyen később egy keresztet emeltek, melynek romjai P. Vilibáld még látta, aki egyben a kápolna alapjait is kiásta csontokkal együtt. Ebben az esetben tehát a forráshoz fűződő eredetlegendát egy legendás történeti esemény motívum (Szt. István), a szent hely megszenteltetésének középkori eredetű vándormotívuma (török, illetve protestáns pusztítás), és egy ún. hitelesítő motívum (kápolnalapok kiásása) összekapcsolódása alkotja. A protestáns motívum a település vallási összetételével (1744-ben a lakosság egyharmada kálvinista), a kápolna említése a település középkori plébániatemplomának maradványaival áll összefüggésben.

A 17. század végén egymás után több olyan zarándokhely keletkezett az országban, ahol a kultuszt kiváltó döntő esemény a kegykép könnyezése, a későbbiekben aztán ez a motívum több kegyképhez

utólag is hozzákapcsolódott. Így például Solymáron, ahol az 1738-ban pestisfogadalom nyomán elhelyezett képet már régóta tisztelték, amikor a könnyezés alkalmat adott az egyházi vizsgálatra (1752), és ezzel a kultusz további fellendülését eredményezte.²⁶ A könnyezés motívuma mellett a törökkel vívott csatákhoz leggyakrabban a kegyképek levegőben való föltűnésének motívuma fűződik, ami később a törökkel kapcsolatban vagy attól függetlenül más kegyképeknél is előfordul. Így például a makkosmáriai képről az 1737-ben végzett egyházi vizsgálat során többek között elmondták, hogy Buda 1686-ban történt felszabadításakor a bizonyos tölgyfa fölött, amelyen 1732-ben Mária képét egy jelenés, majd fogadalom nyomán elhelyezték, feltűnt Mária képe.²⁷ Az ercsi kegyhely kialakulásához ugyancsak hozzájárult a kép feltűnésének motívuma: amikor 1756 márciusában a Duna megáradt, majd hirtelen apadni kezdett, a parton egy kis forrás keletkezett, amely fölött Mészáros Lukács szőlőműves egy képet látott feltűnni, ezt azonban a többiek nem látták. Erre a szőlőműves megfogadta, hogy vásárol egy képet és a forrás fölé teszi, de ígéretét csak két év múlva, súlyos betegsége után tett újabb fogadalma következtében teljesítette.²⁸ Ebben az esetben tehát a forrás, a kép feltűnésének és a teljesítetlen fogadalomnak a motívuma, valamint a fogadalom következtében elhelyezett kép együttesen eredményezte a legenda és a kultusz kialakulását.

Az adott helyen korábban történt rendkívüli események hitelesítő erejét példázza egy, a makkosmáriai kegyhely mirákulumainak összegyűjtője által a budakeszi historia domus egykorú bejegyzése alapján megörökített másik történet. Eszerint amikor 1698 körül Schertz Katalin helybeli lakos a budakeszi kálváriára igyekezett gyógyfüvet gyűjteni, az erdőben égi szózatot hallott, amit úgy magyarázott, hogy ott valamikor szent helye volt.²⁹ Mindezzel a makkosmáriai és az ercsi kegyhely példája arra utal, hogy a legendamotívumok azoknak a helyeknek a kultuszában is jelentős szerepet játszanak, amelyeknél a kép elhelyezése, vétele, állítása történeti tény, sőt több ilyen esetben éppen a legenda adja az egyik döntő lökést a kultusz kialakulásához.

A kegyképek csodatévő voltát tanúsító motívumok között gyakori a kép tűzben épen maradása, amivel a vizsgált anyagban a csepeli képpel találkozunk a kép eredetét tanúsító, még Németországban kiállított hitelesítő iratban.³⁰ Az említetteken kívül a kegyhelyekhez az idők folyamán számos további motívum is hozzákapcsolódott, amelyek újabb legendaváltozatokat hoztak létre. Így például Csobánkáról Bonomi Jenő századunk első felében kilenc különböző legendaváltozatot jegyzett fel,³¹ s több változata jött létre a solymári,³² a makkosmáriai és a máriaremetei eredetlegendának is.³³ Itt csupán a 18. századi forrásokban rögzített történeti legendaanyagot mutattuk be, amely a maga esetlegeségében is érzékelteti a zarándokhelyek legendáinak változatosságát és a legendaképződés néhány sajátosságát.

E sajátosságok közül érdemes kiemelni, hogy a legendák kialakulásában egyaránt szerepet játszik a zarándokhelyek természeti környezete, a kultusz keletkezésének történeti magva, a kialakuló hely nagysága és az azt gondozók legenda szerkesztő, újratermelő és változatokat létrehozó tevékenysége. A bodajki példa utalt arra, hogy a nagyszámú motívumból álló, változatos, összetételű legendakörök rendszerint a nagyobb, többnyire szerzetesek által gondozott zarándokhelyeknél jönnek létre. Többször előfordul, hogy az a motívum, amely az egyik legendában központi, az egész legendakör alakulását meghatározó jelentőségű, egy másik esetben mint mellékmotívum lép fel. Megfigyelhető a motívumok nagyfokú variabilitása, kontaminációs képessége, valamint a motívumok áttevődése az egyik helyről a másik kegyhelyre. Az eredetlegendák közös vonása, hogy a kultusz régiségét és a hely csodatévő erejét tanúsítják. Ezzel egyaránt hozzájárulhatnak egy zarándokhely keletkezéséhez, a kultusz kialakulásához, terjedéséhez és a zarándoklatok további fellendüléséhez, a hozzájárulás mértéke az adott társadalmi és történeti körülmények függvénye. Jelentős történeti eseményekkel kapcsolatba kerülve a legendák új vonásokkal gazdagítják a kultuszt, amint ezt például a máriamakki legenda hadtörténeti vonatkozása mutatja. A legendák fejlődése rendszerint párhuzamos a kultusz tér- és időbeli alakulásával, így az anyag vizsgálata alkalmat ad a zarándoklatok történetét, a kultusz dinamikáját érintő következtetésekre is.

A zarándokhelyek gondozása

A zarándoklatra való előkészület, a megtett út és a mindennapi életbe való visszatérés legtöbb kegyhelyen közös jellegzetességeit figyelmen kívül hagyva lássuk a cselekvéssorozat központi színterén végbemenő események főbb összetevőit. Ezek a megnyilvánulások lényegük szerint egy kommunikációs folyamat részei, melyben az egyik fél a zarándokok csoportja, a másik fél pedig maga a zarándokhely mindazokkal a szavakkal, jelekkel, képekkel, cselekményekkel és más hatásokkal együtt, amelyek itt érik a zarándokokat. Először azokat a megnyilvánulásformákat vesszük szemügyre, amelyek a zarándokhelyet, ellátó, fenntartó egyházi intézmények közvetlen hatáskörébe tartoznak, majd pedig azokat, amelyek elsődleges hordozói maguk a zarándokok.

A zarándokhelyek egyházi elismerését közvetlenül mutatják a búcsúengedélyek. A búcsúengedélyek és a zarándokhelyek kapcsolatának tisztázásakor látni kell, hogy nincs közvetlen összefüggés a kegyhelyek és a búcsúengedélyek között: egyrészt számos búcsújáráhely nem rendelkezik pápai vagy püspöki búcsúengedéllyel, másrészt búcsúengedélyt kaphatnak olyan liturgikus funkciót betöltő egyházi létesítmények

is, amelyek nem nevezhetők búcsujáráshelyeknek. A barokkban csak ritkán igazolható, hogy egy búcsúengedély volt a zarándoklatok elindítója, vagy hogy egy búcsúengedély jelentősen hozzájárult a kultusz növekedéséhez. Eppen ellenkezőleg, a 18. századi gyakorlatban a búcsúengedély-kérelmek kedvező elbírálásához rendszerint szükség volt a már meglévő kultusz múltjának és jelentőségének bizonyítására. A búcsúengedélyek lényegében nem jelentenek mást, mint egy már meglévő kultusz hivatalos elismerését, és bizonyos egyházi elemekkel történő kiegészítését, illetve módosítását. Azáltal, hogy a búcsúengedélyek rendszerint valamilyen meghatározott időponthoz kapcsolódnak, alkalom nyílik az engedélyekben szereplő időpontoknak, a kegyhelyek búcsúnapjainak és a mirákulum-feljegyzésekben tükröződő kultusz éven belüli intenzitásának az összevetésére, a búcsúengedélyek kultuszra gyakorolt hatásának felmérésére. Erre elsősorban ott van lehetőség, ahol a mirákulumszövegekben viszonylag nagyszámú pontos időadat áll rendelkezésre, amely jelzi a zarándokok kegyhelyre érkezésének idejét, illetve más források utalnak a hely búcsúnapjaira és éven belüli látogatottságának változására.

Erre jó alkalom nyílik Bodajkon, ahol a 18. század elején Mária látogatása ünnepére kapott teljes búcsút,³⁴ valamint a többi Mária-ünnepre kapott 7 év és hétszer 40 nap búcsút XIV. Benedek 1757-ben megújítja, és gyertyaszentelő, gyümölcsoltó, nagy- és kisboldogasszony, valamint Mária fogantatása ünnepére teljes búcsút engedélyez.³⁵ Ugyanitt egy 1756-ból származó tanúvallomás³⁶ pünkösöd (pünkösdhétfőn jönnek pl. a székesfehérváriak)³⁷ és kisboldogasszony ünnepét mondja a leglátogatottabb búcsúnapoknak, ezen kívül a korábbi búcsúengedélyben szereplő Mária látogatása ünnep is a hely egyik sűrűn látogatott búcsúnapja, melyen 5–6000 ember szokott összegyűlni.³⁸ Jól tükrözi a hely éven belüli látogatottságát az az adat, amely szerint a közel fekvő Mórról a 18. század közepén nagypénteken ebéd után, áldozócsütörtökön, pünkösöd keddjén, úrnappja utáni vasárnap, sarlós boldogasszony és kisboldogasszony napján vezetnek zarándoklatot.³⁹ Makkosmária csak a templom felszentelése után tíz évvel, 1778-ban kap pápai búcsúengedélyt,⁴⁰ Solymáron pedig csupán a régi plébániatemplom Keresztelő Szt. János napjára szóló búcsúengedélyéről van adat az 1777–1778. évi canonica visitatióban.⁴¹ Csobánkán kívül a 18. században nem kapott búcsúengedélyt Ercsi és Máriaremete sem,⁴² a mirákulumfeljegyzések tükrében az előbbi helyen pünkösöd, az utóbbin az 1760-as évek végétől a vasárnapok látszanak valamivel látogatottabbnak a többi ünnepnapnál.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a búcsúengedélyek csupán egyetlen jelentenek a zarándokhelyek vonzerejét befolyásoló számos más tényező közül, ezért a búcsúengedélyek kultuszra gyakorolt hatásának elbírálásában különösen óvatosnak kell lennünk. A kegyhelyek búcsúkíváltsággal ellátott ünnepei csak részben esnek egybe a kegyhelyek egyéb, a zarándoklatok tükrében ugyanolyan jelentősnek látszó ünnepeivel vagy a zarándoklatok által kiemelt más napokkal. A búcsúengedélyek kul-

tszra gyakorolt korlátozott hatását mutatja, hogy a búcsúval rendelkező ünnepek közül csupán a rendszerint már amúgy is meglévő Mária-ünnepek, felszentelési évfordulók emelkednek ki, továbbá alkalmoszerűen olyanok, amelyek vonzerejéhez a búcsúengedélyeken kívül más tényező is járul. Figyelemre méltó az a Máriaremetén megfigyelhető jelenség, hogy az 1760-as, 1770-es évektől az évközi vasárnapokon egyre több zarándok érkezik. Ez minden valószínűség szerint a búcsújárás szerkezetének ez idő tájt kezdődő átalakulásával, a zarándoklatoknak az ünnepnapokról a hozzájuk közeli vasárnapokra való lassú áttevődésével, illetve a kultusz intézményesülésének hiányával állhat összefüggésben.

A zarándokhelyek egyházi gondozásának fontos részét alkotják a különböző liturgikus cselekmények. Ezek közül legáltalánosabb a mise, melynek formája, tartalma és rendje egyaránt rendkívül változatos lehet. Ezt a kegyhelyek nagysága és a gondozók kiléte éppúgy befolyásolta, mint az, hogy egy-egy alkalomra mennyi zarándok gyűlt össze. Így például Solymáron egy 1757-es feljegyzés szerint évente összesen több, mint 126 misét mondtak a zarándokokat kísérő papok miséit nem számítva,⁴³ Makkosmárián a trinitáriusok 1748–1782 között összesen kb. 3600 misét mondtak.⁴⁴ A szokásos liturgikus cselekmények mellett a zarándokhelyek fényét számos további rendkívüli esemény növelhette. Ilyen volt az elkészült kápolnák, templomok felszentelése, a kultusz tárgy el-, illetve áthelyezése stb. Így például a makkosmáriai templom felszentelését követő napon (1768. augusztus. 21.) a kegykép ünnepélyes oltárra helyezése 14 000 ember jelenlétében történt.⁴⁵

A liturgikus cselekményekhez hasonlóan, részben azokhoz kapcsolódva a zarándoklatok állandó elemei közé tartozik a zene. A rendszeresen érkező nagyobb processzióknak több esetben saját zenekara van. Így például a Bodajkra zarándokló fehérváriak zeneszóval érkeztek, s zenekaruk a misén is szerepelt. A bodajki templomnak 1758-tól önálló zenekara van, melynek létrehozását a harmadrend egy magas rangú tagjának adományára tette lehetővé, s amelynek az iskola épületében külön helyiségről is gondoskodtak.⁴⁶

A zarándokok felé irányuló egyházi megnyilvánulások közül az egyik legerőteljesebb mozgósító hatást a prédikációk jelentették. A beszédek rendszerint a nagyobb ünnepeken tartották, így elsősorban a búcsúnapokon, valamint átvitek és a kegyhelyek történetének más kiemelkedő eseményei alkalmával. A beszéd helyét alapvetően meghatározta a zarándokok száma és etnikai összetétele. A nagyobb kegyhelyeken, ahol a zarándokok különböző nyelveken beszéltek, nem volt ritka az egy időben, a zarándokok számának megfelelően más-más helyen, két, három, sőt négy különböző nyelven mondott prédikáció. Ezeket a kegyhelyeket a kisebb ünnepeken a különböző nemzetiségű zarándokok nem egyenlő arányban látogatták, ezért a beszédek nyelvét is a megjelenetek nemzetiségi hovatartozása szerint választották meg. A prédikációk közül természetesen csak azokat ismerjük, amelyeket leírtak vagy nyomtatásban is megjelentettek. Ezek száma a valóságban elhangzott

beszédéhez viszonyítva rendkívül kevés, s a fehérvári egyházmegye zarándokhelyein elmondott 18. századi beszédek szövegszerű fennmaradásáról nincs tudomásunk, nem lehetetlen azonban, hogy a további kutatás fel fog tárni ilyeneket.

A zarándoklatok szoros tartozékait alkotják azok az építészeti és ikonográfiai elemek, amelyek között a kegyhelyen zajló események lejátszódnak. Lényegében ide tartoznak a kegyhelyekhez vezető utak zarándoklatokkal kapcsolatban álló emlékei, valamint azok az alkalmi építészeti és ikonográfiai megnyilvánulások is, amelyek egy-egy ünnep alkalmával biztosítanak rövid életű keretet a különböző cselekményeknek. A speciális tartalmi és formai jellemzők különböző arányú jelenléte a kegyhelyek építészetében és ikonográfiájában azt eredményezi, hogy szét kell választani egyrészt azokat a formákat, tartalmi jegyeket, berendezéseket és tételrendezési megoldásokat, amelyek többek között a búcsújárás céljaira is megfelelők, másrészt azokat, amelyeknek kiindulópontja maga a búcsújáró kultusz, tehát alapvetően a szokás határozza meg őket, és csak másodsorban elégitenek ki esztétikai igényeket. Nem lehet itt cél a kegyhelyeken folyó építkezések nyomom követése, a különböző részvizsgálatok ezt már többnyire amúgy is megtették, a legfontosabb ikonográfiai összetevőkről, a kegyképekről pedig már szóltunk, ezért most csupán néhány további sajátosságra hívjuk fel a figyelmet.

Viszonylag igényes építészeti és ikonográfiai megoldás a 18. században csupán a két, hosszú időn át szerzetesek által gondozott kegyhelyen, Bodajkon és Makkosmárián jött létre, de ezek is magukon viselik az anyarendházaktól való függés, a lassan összegyűlő anyagi eszközök következményeit, s nem hasonlíthatók a jelentős főúri támogatással kiépült hazai zarándokhelyek reprezentatív együtteseire. Bodajkon több más kegyhelyhez hasonlóan a kegyképet a magyar szentek szobrai veszik körül. Ugyanitt Szt. Ferenc és Szt. Antal, valamint a bejáratnál a speciálisan kapucinus szentnek számító Szt. Fidél szobra rendi összefüggésekre utal.⁴⁷ A templommal egy időben épült fel a kálvária, amely más zarándokhelyeken is gyakran előfordul, s szervesen beépült a zarándoklatok cselekménysorozatába. A makkosmáriai berendezés pontosan a trinitárius rend ikonográfiai hagyományát követi: a főoltárt a szentháromság, a két mellékoltárt a szent kereszt és Szt. József (a rendtartomány patrónusa) tiszteletére szentelték, a kapu mellé kétoldalt pedig a két rendalapító, Mathai Szt. János és Valois-i Szt. Félix kőszobrai állították.⁴⁸ Azokon a helyeken, ahol a későbbi kegyképet eredetileg fán helyezték el, a képpel együtt a fatörzset is bevitték a templomtérbe (Makkosmária, Máriaremete), ami a kultusz és a legendaképződés egyik további serkentő tényezője.

A zarándokhelyek gondozóinak közvetlen hatáskörébe tartoztak a vallásos élet laikus szervezeti formái. Bodajkon a kapucinusok megszervezték a harmadrendet,⁴⁹ Makkosmárián a kápolna őrzését kezdetben két remetére bízták,⁵⁰ s a solymári kápolnánál a viasz fogadalmi

adományokat ugyancsak a harmadrendiek szokták árusítani.⁵¹ A zarándokhelyeken működő vallásos társulatokról az egyházmegyében nincs adatunk, a különböző településekről kiinduló közösségi zarándoklatok megszervezésében azonban az ott működő társulatok minden valószínűség szerint jelentős szerepet játszottak, tevékenységük feltárása további kutatás feladata.

A zarándokok megnyilvánulásformái

A zarándokok kegyhelyen végzett cselekményeinek egyik központi mozzanata a különböző adományok felajánlása. Szoros kölcsönhatás áll fenn a kegyhelyek gazdagsága, az adományozás mértéke és a kultusz intenzitása között: egyrészt az adományok a kegyhelyek gazdagságának növelésével jelentősen hozzájárulnak a kultusz fellendüléséhez, másrészt a növekvő kultusz újabb és újabb adományok felajánlását eredményezi. Ezért az adományok mennyiségének változása elvben alkalmat ad a búcsújáró kultusz intenzitásában bekövetkező átalakulások megállapítására, ezt azonban a feljegyzések rendszertelensége, eltérő részletessége és az adományok időről időre bekövetkező megtizedelése csak ritkán teszi lehetővé.

Álljon itt néhány példa kegyhelyeken számba vett adományok mennyiségére, illetve értékére. A makkosmáriai kápolnában 1747-ben 266 fogadalmi kép és tárgy volt, köztük 60 mankó. A következő évben a trinitáriusok összesen 135 anatómát vettek át a kisebbeken kívül, közülük 108 ezüsből készült. 1748–1782 között összesen 202 fogadalmi képet és 191 ezüst fogadalmi tárgyat adományoztak, az 1784-es feloszláskor összesen 246 ezüsttárgyat számoltak össze.⁵² A solymári kápolna jövedelme a felajánlott tárgyakból évente több, mint 70 dukát és 80 forint, 1757-ben összesen 644 forint áll rendelkezésre.⁵³ Összehasonlításként megemlítjük, hogy egy más nagyságrendű kegyhely, a kismartoni kálvária adományait az 1787. évi feloszláskor összesen 6717 forintra és 20,5 krajcárra értékelték.⁵⁴

A különböző adománytípusok a kegyhelyeken nem egyenlő arányban találhatók meg, ezért az adományok előfordulási aránya a zarándoklatok és a kegyhelyek egyik jellemzője. Önálló jegyzéket az adományokról csak ritkán készítettek, a mirákulumszövegek az adományok egy sajátos csoportját, a valamilyen szükséghelyzet kapcsán felajánlott adományokat rögzítik szövegszerűen, ami azért forrásértékű, mert az adományok nagy része az idők folyamán megsemmisült. Másfelől a mirákulumfeljegyzések készítői nem törekedtek mindenütt az adományok pontos és folyamatos rögzítésére, ezért az adományok említésének hiánya nem jelenti feltétlenül azok valóságos elmaradását.⁵⁵ Az adomány nélkül rögzített esetek aránya a mirákulumszövegekben általában

40–60 százalék között mozog, s csak ritkán fordul elő az adományok feltűnő hiánya (Ercsi), az átlagnál alacsonyabb (Máriaremete, Solymár) vagy magasabb aránya. A különböző adománytípusok közül Makkosmárián a festett képadomány szerepel a legnagyobb arányban, Bodajkon a miseadomány a leggyakoribb, ahol ezen kívül csupán a egyes adományok aránya számottevő.

A zarándoklatok állandó kísérői a résztvevők használatára szánt, általuk mondott áhítatszövegek. Ezekről általában két különböző forrástípus alapján, egyrészt a nyomtatott mirákulumos könyvek áhítatioldalmi részéből, másrészt a kegyhelyekhez fűződő ponyvafüzetekből kaphatunk képet. Sajnos azonban a fehérvári egyházmegye zarándokhelyeiről nyomtatott mirákulumos könyv nem készült, a fennmaradt énekfüzetek nagy része pedig a 19. században látott napvilágot.⁵⁶

Ugyancsak a zarándokok használatára, általában a kegyhelyek gondozóinak megrendelésére készültek a kegyhelyekhez kapcsolódó kisgrafikai ábrázolások, ún. búcsús képek, amelyek többnyire önállóan, rövid felirattal, néha pedig rövidebb-hosszabb szöveg kíséretében, imalapok címlapján jelentek meg, s mintegy a zarándoklatok hatásának képi megőrzését szolgálták. Bodajkról az 1750–1800 közti időszakból négy ilyen szentképábrázolást ismerünk, melyek közül három német, egy magyar nyelvű feliratot visel.⁵⁷ Ercsirről két különböző rézmetszet ismert a 18. század végéről latin felirattal, melyek közül az egyiket egy horvát nyelvű imalap címlapjára is rányomtatták.⁵⁸ A legtöbb ábrázolást a makkosmáriai kegyképről készítették: az 1740–1800 közti időszakból összesen öt különböző metszet maradt fenn német nyelvű felirattal, közülük hármat imalap címlapjára, egyet pedig az óbuda-kiscelli kegyszobor ábrázolásával együtt ugyanarra a lapra nyomtattak.⁵⁹ Solymárról és Máriaremetéről 18. századi ábrázolást nem találtunk, a 19. században mindkét helyről több búcsús kép készült. Az említett metszetek egyik részén csak a kegykép látható, másik része a képen kívül a kegyhelyet és környezetét is bemutatja.

A zarándokok szokáscelegményei (oltárkerülés, képcsókolás, a beteg testrész forrásvízzel mosogatása stb.), valamint a kegyhelyekhez kapcsolódó egyéb szokásszerű megnyilvánulásformák (alapítvány, temetkezés stb.) a különböző zarándokhelyeken számos rokon vonást mutatnak, ezeket itt külön nem részletezzük. A szükséghelyzetekhez fűződő jellegzetes szokások közül példaként megemlítjük, hogy Bodajkon a beteg zarándokok térden állva mentek fel a kálváriára, s néha megkerülték.⁶⁰ Makkosmárián különlegességnek számít a „Szűznek szentelt fáról levett makk”, amit a beteg ivópoharába tett és vízzel magához vett.⁶¹

Mindezen megnyilvánulások áttekintése azt mutatja, hogy az egyik oldalon a kegyhely és gondozói, a másik oldalon a zarándokok nem egyenlő arányban vesznek részt a helyszínen végbemenő eseményekben. A két félhez kapcsolódó kommunikációs tényezők közti aránybeli eltérés csak részben magyarázható a forrásokkal, amelyek az intézmé-

nyes, elvárt, szervezett formákat rögzítették elsősorban, az ok sokkal inkább magának a búcsújárásnak a sajátos szerkezetében és dinamikájában keresendő. A zarándokok aktivitásának jelentős részét az út megtétele adja, a kegyhelyen eltöltött idő a bemutatott megnyilvánulásformák mellett főként a helyszín által közvetített, minden érzéket, értelmet és érzelmet igénybe vevő és megmozgató, rendkívüli élménykínálat aktív befogadására, egy összetett vallási ismeretanyag szemlészájjal-mozdulattal történő közös elsajátítására és begyakorlására, s mindezekben keresztül az egymással való kapcsolatteremtésre nyújt lehetőséget.

A motivációs rendszer történeti-társadalmi kapcsolatai

A zarándoklatok átalakulását meghatározó tényezők között jelentős szerepet játszik a kegyhelyek patrónusának tulajdonított erőről, a hely patronátusáról alkotott elképzelés. A középkori felfogás szerint a kegyhelyek egymástól lényegesen eltérő, speciális patronátusokkal rendelkezhetnek, ami meghatározza arculatukat, s ami a valamilyen szükséghelyzetben oda fordulóknak motivációiban tükröződik a legkézzelfoghatóbban. A barokk kori zarándokhelyek mirákulumfeljegyzéseinek elemzése azt mutatja, hogy a zarándokok motivációs rendszerét ebben az időszakban már nem elsősorban a patrónusok speciális csodatévő erejéről alkotott elképzelés, hanem különböző történeti tényezők és a zarándokok társadalmi összetétele határozzák meg. A szükséghelyzettípusok arányát vizsgálva megfigyelhető például, hogy Bodajkon és Makkosmárián más helyekhez hasonlóan a kézműves réteg és a szerencsétlenségek szükséghelyzete az átlagosnál gyakrabban kapcsolódik össze, ami elsősorban ennek a rétegnek a sajátos tevékenységi körével és az ebből fakadó veszélyeztetettségével függ össze, így speciális patronátus kialakulásáról ezeken a helyeken nem beszélhetünk. Bodajkon a legmagasabb arányban szereplő, külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségek túlnyomó többsége a paraszti réteghez kapcsolódik, s lényegében ugyanez érvényes a többi szükséghelyzetre is, ami ennek a rétegnek a magas előfordulási arányával magyarázható. Ugyanitt nyolc esetben rontás okozta baj szerepel motivációként, túlnyomó részben a paraszti rétegeknél, szórványosan más társadalmi csoportok tagjainál. Ezeknek az eseteknek a többsége – melyek egy részéről hivatalos egyházi vizsgálatot is végeztek⁶² – felekezeti, családi vagy szomszédsági konfliktusra vezethető vissza.

A szükséghelyzetek arányának időbeli vizsgálatára csak a nagyobb esetszámmal rendelkező helyeknél van lehetőség. Így például Bodajkon a fertőző (lázás, járványos) betegségek aránya 1760 után folyamatosan csökken, ami az egészségügyi viszonyok némi javulásával, a járványok-

kal szembeni védekezés érvényesülésével magyarázható. Ugyanitt a többi szükséghelyzet aránya ebben az időszakban tovább nő, vagy időlegesen lecsökken ugyan, majd ismét növekvő tendenciát mutat. Ehhez hasonlóan Makkosmárián is megfigyelhető a szükséghelyzetek arányának átcsoportosulása: az 1731–1740 közti időszakban a szerencsétlenségek viszonylag magas arányát az 1761–1770 közti periódusban a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségek megnövekedett aránya váltja föl, ami csak részben magyarázható a zarándokok társadalmi rétegződésének megváltozásával.

A szükséghelyzet kapcsán végzett zarándoklatok motivációs rendszerének fontos jellemzője a kérő és a köszönő jellegű zarándoklatok aránya. Ez az arány a motivációs rendszeren túl rávilágít a zarándokoknak a kegyhely patrónusához fűződő viszonyára és e viszony alakulására. A középkori zarándoklatokra általánosságban a kérő jellegű zarándoklatok túlsúlya jellemző, ami a patrónus erejének helyhez kötött voltárol alkotott elképzelés eredménye. A köszönő jellegű zarándoklatok túlsúlyra jutása a kérő zarándoklatokkal szemben a barokk korban a patrónusról alkotott elképzelés átalakulására, a kegyhelyek megváltozott funkciójára enged következtetni: a köszönő zarándoklat annak az elképzelésnek a kifejezője, amely a patrónus segítségét helytől függetlenül, bárhol meg tudja tapasztalni.

A kérő és a köszönő jellegű zarándoklatok arányának vizsgálata azt mutatja, hogy a kegyhelyek többségénél a köszönő zarándoklatok vannak túlsúlyban. Bodajkon jóval 10 százalék alatt van a kérő zarándoklatok aránya, Makkosmárián 10 százalék körül mozog, rajtuk kívül 50 százalék alatt van Soly máron és Máriaremetén is. Ercsi esetében a kérő zarándoklatok túlsúlya egyrészt azzal magyarázható, hogy egy kialakulóban lévő, egyháziilag még el nem ismert helyről van szó. Másrészt számításba kell venni azt is, hogy itt a kegyképen kívül a forrás is fontos szerepet játszik a kultusz elindulásánál, amelynek az előzetes felkeresése, a közvetlen kapcsolatba kerülés a vízzel mintegy előfeltétele a gyógyulásnak.

Azoknál a kegyhelyeknél, ahol a mirákulumfeljegyzések jelentős számban (kb. az esetek 50, vagy annál magasabb százalékában) tartalmaznak adományt, lehetőség nyílik a zarándoklatok motivációs rendszere és az adománytípusok közti kapcsolat keresésére. A különböző kegyhelyeken más-más összefüggés figyelhető meg, mellyel az adott hely zarándoklatai mellett a szükséghelyzetek és az adománytípusok kapcsolata is jellemezhető. Bodajkon a szerencsétlenségeknél a vegyes adományok száma az ugyanennél a szükséghelyzetnél szereplő minden más adománytípus számát csaknem kétszeresen meghaladja, s majdnem eléri az amúgy is leggyakrabban előforduló festett képek számát. Ennek okát föltehetően abban kereshetjük, hogy a szükséghelyzetek közül a szerencsétlenségek jelentették a legnagyobb megrázkódtatást, s ezért a zarándokok törekedtek hálájuk, köszönetük többféle adománnyal történő együttes kifejezésére. Makkosmáriánál a festett képadományok

állnak első helyen a szerencsétlenséghez kapcsolódó adományok között, ami onnan érthető, hogy a szerencsétlenségek különösen jó alkalmat kínáltak a képi ábrázolásra. Ugyanitt a külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizálható betegségekhez kapcsolódó adományok között a szimbolikus adományok vannak túlsúlyban, melynek oka föltehetően abban van, hogy a testrészekkel kapcsolatos betegségek a szimbolikus adományok révén könnyen bemutathatók voltak.

Az adományok összetételének időbeli alakulását vizsgálva Bodajkon a vegyes adományok aránya fokozatosan emelkedik, ami egyrészt a zárandokok anyagi viszonyainak némi javulásával, másrészt a kegyhely iránti elkötelezettség kifejezésének növekvő igényével hozható összefüggésbe. Ugyanitt 1761–1770 között jelentősen megnő a miseadományok aránya, ami a kegyhely történetében ekkor bekövetkezett változással, a hely talpraállításával megbízott új kapucinus házfőnökök működésével állhat kapcsolatban. Makkosmárián a hely elismerése szempontjából fontos írott tanúbizonyságok adása csak a kegyhely első, 1750-ig terjedő időszakában eredményez számottevő adománymennyiséget, a miseadomány pedig csak az 1751 utáni időszakban fordul elő jelentősebb arányban, amikor már a trinitáriusok gondozzák a kegyhelyet. Mindez arra utal, hogy az adományok arányának alakulására nemcsak a motívációs rendszer, hanem az adománytípusok reprezentativitása, a zárandokok társadalmi rétegződése és általános anyagi helyzete, valamint a kegyhelyek gondozóinak elvárása is hatással van.

Társadalmi tagozódás, etnikai és felekezeti viszonyok

A zárandoklatok a különböző társadalmi rétegek, etnikumok és felekezetek egyik fontos találkozási lehetőségét jelentik, s ezzel hozzájárulnak a köztük lévő kapcsolatok alakulásához. Másfelől a kegyhelyek egymástól jelentősen eltérő, időben is változó társadalmi szerkezettel rendelkeznek, ami meghatározó a zárandoklatok története szempontjából. A mirákulumfeljegyzések alkalmat adnak a zárandokok foglalkozás, illetve társadalmi állapot, továbbá nem és kor szerinti megoszlásának, valamint etnikai és vallási összetételének vizsgálatára, melynek során a zárandoklatok újabb funkciói rajzolódnak ki.

Az így kapott kép azt mutatja, hogy a vizsgált kegyhelyeknél 50 százalék körül vagy afölött van a meghatározatlan társadalmi állapotú, tehát a paraszti réteghez számítható zárandokok aránya. 100 százalék ennek a rétegnek az aránya Ercsiben, 80 százalék körül van Solymáron és Máriaremetén, így ezek a helyek ún. rétegspecifikus zárandokhelyeknek tekinthetők. Jóval meghaladja az 50 százalékot a paraszti réteghez tartozók aránya Bodajkon, míg Makkosmárián ennek a rétegnek az aránya 50 százalék körül van. A két utóbbi helyen a paraszti réteg mellett

a kézműves (mesterember) réteg jelenléte a legszámottevőbb. Bodajkon a mesterségeken belül elsősorban a kocsmárosok és a molnárok (pékek) nagy számú jelenléte érdemel említést, ezen kívül viszonylag nagy számban találhatóak a zarándokok között pásztorok, juhászok is. Ez utóbbi jelenség kapcsolatban áll egyrészt ennek a rétegnek a nagymértékű területi mobilitásával, a foglalkozással együtt járó vándorló életformával, a pásztormigrációval. Másrészt a kutatás már korábban felfigyelt ennek a rétegnek a zarándoklatokkal való szoros kapcsolatára, ami az eredetlegének pásztor-motívumában és a búcsújáró énekek pasztorális szimbolikájában is kifejezésre jut. A társadalmi rétegződés időbeli alakulása azt mutatja, hogy Makkosmárián a mesterember réteg nagyobb arányú jelenléte egybeesik a kegyhelyen folyó építkezésekkel, Bodajkon pedig ez a réteg akkor jelenik meg hirtelen nagyobb arányban, amikor a helyet gondozó rend új házfőnöke lépéseket tesz a kultusz fellendítésére, ezt követően aránya mindkét helyen fokozatosan csökken.

A zarándokok nem és kor szerinti megoszlását vizsgálva szembevetendő, hogy a nők átlagos demográfiai arányuknál lényegesen nagyobb arányban szerepelnek a zarándokok között. A gyermekek aránya hozzávetőlegesen tükrözi az általános korösszetételt, az ettől való jelentősebb eltérések föltehetően a demográfiai szerkezet regionális különbségeire utalnak. A gyermekek nem szerinti megoszlása mutatja az eltérő nemű gyermekek különböző értékelését a szülők részéről: a fiúgyermeket a lányoknál értékesebbnek tartván szívesebben vállalták értük a zarándoklattal járó nehézségeket.

Értékes következtetésre ad alkalmat a nemek szerinti megoszlás és az életkor alakulásának időbeli vizsgálata. Az egyik tendencia szerint a zarándoklatok felfelé ívelő periódusában többnyire a nők és ezzel párhuzamosan a fiúgyermek van túlsúlyban a férfiakkal, illetve lánygyermekkel szemben. A virágkorban a nők vezető szerepét általában a férfiak veszik át, majd a hanyatló periódusban rendszerint ismét a nők és a gyermekek kerülnek többségbe. A nemek arányának ez az időbeli alakulása mutatja a nemek egymástól eltérő reakcióját a zarándoklatokkal kapcsolatban: a nők gyorsabban figyelnek föl az újonnan keletkezett kegyhelyekre, és a már hanyatló periódusukat élő helyeken is kitartóbbak, mint a férfiak.

A zarándokok etnikai összetétele felé fordítva a figyelmet, meg kell különböztetni egymástól a kegyhelyek keletkezését, kialakulását meghatározó etnikumok szerepét, illetve a már kialakult kegyhelyet felkereső zarándokok etnikai összetételét. Többször megfigyelhető, hogy a kegyhelyek létrejöttében döntő szerepet játszó etnikumhoz az idők folyamán újabbak kapcsolódnak, s az is előfordul, hogy a kezdetben vezető etnikumot az újabbak fokozatosan háttérbe szorítják. A mirákulumfeljegyzések csak alkalomszerűen tartalmazznak a zarándokok etnikai

hovatartozására utaló egyértelmű adatokat, ezért itt a származáshelyek és a nevek vizsgálata, valamint a telepítés- és településtörténeti összefüggések ismerete adhat segítséget.

A vizsgált zarándokhelyek többségének keletkezése a török utáni időszak német telepítéseinek különböző hullámaival áll szoros összefüggésben (Bodajk, Solymár, Makkosmária, Máriaremete, valamint Csobánka), Ercsi létrejöttében pedig a török elől betelepült katolikus lett szerb (bosnyák) lakosság játszott meghatározó szerepet. Solymáron a török kiűzése után és a német betelepítések előtt katolikus szerbek laktak, akik a kegyhely keletkezése körüli időkben részben már elvándoroltak, kihaltak vagy beolvadtak az újonnan betelepült németységbe, azokról a környező településekről azonban, ahol görög keleti szerbek éltek, az azonos etnikumhoz, de más felekezetekhez tartozó szerbek a későbbiekben is felkeresték a helyet.⁶³ A szerb alapítású Csobánka a 18. században görög keleti szerb zarándokhely volt, a német és szlovák telepések beköltözése után azonban a görög keleti szerb kultuszt fokozatosan háttérbe szorítják a Budai, Pilisi hegyvidék katolikus német és szlovák falvainak zarándoklatai. Az így kialakult etnikai konfliktus a hely újabb kori legendaanyagában is jól tükröződik.⁶⁴ Mindezek az adatok rávilágítanak egyrészt a nem magyar etnikumok zarándoklatokat meghonosító, serkentő szerepére, másrészt a kegyhelyeknek az azonos, illetve különböző etnikumokat összekapcsoló, adott esetben az etnikai konfliktusokat kifejező funkciójára.

Az előbbi példák már utaltak arra, hogy a zarándokhelyek szerepet játszanak a különböző felekezetek közti kapcsolatban is. A mirákulum-feljegyzések nem egy esetben a különböző felekezetek közti konfliktus tükrözi. Így például Bodajkon, melynek környékén különösen éles harc folyt a felekezetek között:⁶⁵ az egyik zarándok szerint a 13 libra súlyú kő ráesését egy csurgói származású kálvinista ember okozta,⁶⁶ egy másik megnemulását egy kálvinista asszony rontásának tulajdonítja.⁶⁷ Ezek az adatok azonban kevésbé alkalmasak a zarándokhelyek felekezetközi jelentőségének és a rekatolizációban játszott szerepének átfogó megítélésére, s ennek a szerepnek az időbeli alakulását, nemek és társadalmi rétegek szerinti változását szórványos jellegükből fakadóan nem tükrözhetik. Erre a célra egy másik forrástípus, az ún. áttértek jegyzéke látszik megfelelőnek. Az áttérésekről többnyire nagyobb, szerzetesi felügyelet alatt álló zarándokhelyeken készültek rendszeres feljegyzések, ami egyben utal arra, hogy a rekatolizációban elsősorban a szerzetesek által gondozott kegyhelyeknek volt nagy jelentősége. Ilyen jegyzéket a fehérvári egyházmegye kegyhelyei közül egyedül Bodajkról ismerünk,⁶⁸ az összehasonlítás érdekében alkalomszerűen idézni fogunk egy másik dunántúli kegyhelyről, Andocsról fennmaradt hasonló forrás alapján nyert megfigyeléseket is.⁶⁹

A két jegyzékből kibontakozó kép több ponton megegyezik, így a levont következtetések is részben kiegészítik egymást. Mind a két zarándokhelyen megfigyelhető az áttérések számának fokozatos csökke-

nése: ez Andocson már 1730 után bekövetkezik, majd a 60-as évektől még világosabban észlelhető, Bodajkon csak az 1760-as évektől kezdve érvényesül. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg például a Bodajkhoz közeli Mórón,⁷⁰ valamint más dunántúli zarándokhelyeken is. Ez egyrészt azt mutatja, hogy az áttérések magas előfordulása egybeesik a kegyhelyek felfelé ívelő és virágzó periódusával, másrészt hogy a zarándokhelyeknek elsősorban a 17. század végén és a 18. század első felében volt nagy szerepe a rekatolizációban, a 18. század második felében ez a funkciójuk egyre inkább háttérbe szorul. A keresztény felekezetekből az áttértek között Andocson a kálvinista és a lutheránus, valamint a zsidó fordul elő, ezek közül Bodajkon a zsidó nem szerepel, viszont van egy erdélyi származású, macedoniánusnak mondott, az ariánus felekezethez tartozó zarándok. A felekezeti megoszlás időbeli alakulása azt mutatja, hogy az első időszakban mindkét helyen a kálvinisták vannak többségben a lutheránusokkal szemben, majd a két felekezethez tartozók aránya a kálvinisták továbbra is fennmaradó némi túlsúlya mellett fokozatosan kiegyenlítődni látszik. A két kegyhely között különbséget jelent, hogy míg Andocson az egyéb és meghatározatlan felekezetűek csupán az 1760-as években jelennek meg, Bodajkon az egész időszakban kimutathatók. Ez az időbeli megoszlás a területek felekezeti arányain kívül azt is érzékelteti, hogy a különböző felekezetek tagjai nem azonos ütemben és intenzitással válaszoltak a katolikus egyház rekatolizációs törekvéseire.

Az áttértek nem szerinti megoszlásának időbeli alakulása alapján Andocson a férfiak és a nők először csaknem egyenlő arányban szerepelnek, majd ez az arány lassan eltolódik a nők és a gyermekek javára. Bodajkon az első időszakban jelentős férfitöbbség mutatkozik, majd fokozatosan itt is a nők és a gyermekek kerülnek túlsúlyba. Mindkét helyen azonban a férfiak összlétszáma jóval meghaladja a nőkéét, ezen kívül Andocson feltűnő a gyermekeknek még a nőknél is magasabb aránya. Mindez egyrészt arra enged következtetni, hogy a nők valamivel tovább ragaszkodtak korábbi vallási meggyőződésükhöz, mint a férfiak, másrészt erre a területre és időszakra nem igazolódott az a nyugat-európai jelenségek megfigyelésén alapuló általános következtetés, amely szerint az ellenreformációt a nők jobban asszimilálták, mint a férfiak. Az áttértek társadalmi hovatartozásáról kapott kép nagy vonásokban megegyezik az adott kegyhelyek zarándokainak társadalmi rétegződésével, ami a helyek vonzáskörzetéhez tartozó területek különböző felekezetű lakosságának társadalmi differenciálatlanságára utal.

A zarándoklatok szerkezetváltozásának fontos mutatója a kultusz intenzitásának időbeli átalakulása. Erről elsősorban a mirákulumfeljegyzések időadatai adnak felvilágosítást. Általános törvényszerűség, hogy a zarándoklatok intenzitása először növekvő, majd csökkenő tendenciát mutat, ezen belül azonban számos történeti tényező (pl. háború, pestis) és a kegyhely történetében bekövetkező esemény módosíthatja az intenzitás alakulását. Gyakran előfordul, hogy az újonnan keletkezett kegyhelyek csökkentik a közelben már korábban meglévő helyek látogatottságát. Így például a buda-krisztinavárosi kegykápolnához kapcsolódó zarándoklatok lendülete a kegyhelyen mondott misék számának tükrében 1744–1752 között kisebb ingadozásoktól eltekintve csökken,⁷¹ amit talán nem alaptalanul hozunk összefüggésbe az 1730-as években Buda környékén kialakult három új zarándokhellyel (Makkosmária, Óbuda-Kiscell, Solymár). Bodajkon a leromlott anyagi helyzetű rendház talpraállításával és a kultusz előmozdításával megbízott új kapucinus házfőnök tevékenysége 1754 után a zarándoklatok fellendülését eredményezi. Az azt megelőző időszakban hat éven át egyetlen mirákulumot sem jegyeztek fel, ami nemcsak a rendház vezetésében és a kegyhely gondozásában levő zavarokat, hanem a zarándoklatok intenzitásának jelentős csökkenését is tükrözi. A felfelé ívelő periódus után – melynek utolsó éve (1774) nyilván nem véletlenül esik egybe az 1200 lakosú település mezővárosi rangra emelkedésével – 1775-től a házfőnöknek nehézségei támadnak az egyházi és a világi előjárósággal,⁷² ami a mirákulumok számának és a zarándoklatok intenzitásának nagyarányú csökkenésében is kifejezésre jut.

A mirákulumok időadatai nem mindig vehetők biztos alapnak a zarándoklatok intenzitásának megállapításához, mivel a feljegyzések készítésének intenzitása is változhatott. Így például Makkosmárián a mirákulumfeljegyzések megszakadása után (1778) néhány évig még van némi kultusz, aminek csak a trinitáriusok működésének 1784-ben bekövetkezett megszüntetése vet véget. A máriaremetei mirákulumfeljegyzések csak a zarándokhely első, 1767–1776 közti időszakából, annak is elsősorban első két évéből tartalmaznak adatokat, itt a zarándoklatok jelentősebb mértékben majd csak a kápolna 19. század elején történt felépülése után bontakoznak ki. Korlátozott lehetőség van a zarándoklatok intenzitásának meghatározására azokban az esetekben is, amikor a feljegyzések részben vagy teljes egészében utólag, rendszerint a zarándokhely elismerését célzó egyházi vizsgálat céljára készültek. Ez a helyzet Ercsiben, ahol az 1762-ben utólag, 1756–1762 között év nélkül feljegyzett 34 mirákulum csupán a zarándoklatok kezdeti időpontját rögzíti. Solymáron a zarándoklatok 1733 után kezdődnek, az 1756-ban utólag készített, évente két-két mirákulumfeljegyzés azonban csak az 1752–1756 közötti időszakra vonatkozik.

Azok a mirákulumfeljegyzések, amelyek nemcsak a zarándoklatok, hanem a szükséghelyzetek idejét is közlik, lehetőséget adnak egy további vizsgálatra az intenzitást illetően. Ezekben az esetekben a szükséghelyzet (fogadalomtétel vagy segítségül hívás) és a zarándoklat időpontja közti különbség a zarándoklatok intenzitásának egyik mutatója: a két időpont közti távolság csökkenése a kultusz felfelé ívelésére, növekedése pedig a hanyatlására utal. Bodajkon ilyen adatok az 1755–1774 közti időszakból állnak rendelkezésre, amikor az új házfőnök tevékenysége a kultusz felívelését eredményezi. Az adatok szerint a szükséghelyzet és a zarándoklat ideje közti különbség némi ingadozással csökkenő tendenciát mutat, ami a zarándoklatokat érintő egyházi tevékenység szabályozó erejének érvényesülésére, a kultuszt serkentő hatására utal.

A zarándoklatok intenzitása természetesen nemcsak egy hosszabb időszakon, hanem egy éven belül is változott. Az ezt meghatározó tényezők közül már említettük a kegyhelyek ünnepeit, búcsúnapjait, amelyek rendszerint egy rövidebb-hosszabb periódus központjaiként gyakoroltak módosító hatást. Ezen kívül erőteljesen befolyásolta a zarándoklatok éven belüli intenzitását az időjárási viszonyok alakulása, valamint a gazdasági tevékenység éven belüli eloszlása, illetve eredményessége. Ezek a tényezők rendszerint ambivalens jelentőségűek, s tértől, időtől és az adott körülményektől függően fejtik ki a kegyhelyek látogatottságát növelő vagy csökkentő hatásukat.

Vonzáskörzetek

A zarándoklatok szerkezetének alapvető vonása a kegyhelyek körül kialakult vonzáskörzet, az a terület, ahonnan egy kegyhelyet felkeresnek. A zarándokhelyek a vonzáskörzeteknek kisebb-nagyobb jelentőségű központjai, melyek hatása a vonzáskörzet különböző területein eltérő erővel érvényesül. Ez a hatás a vonzáskörzetbe tartozó településekhez fűződő viszony mellett a zarándokhelyek egymással való kapcsolatrendszerét is meghatározza: a helyek „nagysága” nemcsak saját belső fejlődésüktől, hanem vonzáskörzeteik kiterjedésétől is függ. A vonzáskörzetek megállapításához a mirákulumszövegekben szereplő zarándokok származási helyét vettük alapul, szükség esetén kiegészítve más források adataival.

A legtöbb zarándokhelynél elkülöníthető egy szűkebb, ún. tiszta vonzáskörzet, amelyben az adott hely kizárólagos szerepet tölt be, valamint egy tág, ún. vegyes vonzáskörzet, amely más helyek vonzáskörébe is beletartozik. A különböző típusú és nagyságú vonzáskörzetek alapján a zarándokhelyek a következő négy csoportra oszthatók:

1. A nagy területű szűkebb vonzaskörzethez más vonzaskörzetekkel csak a határterületeken érintkező, kisebb kiterjedésű tág vonzaskörzet kapcsolódik. Az ilyen típusú vonzaskörrel rendelkező zarándokhelyek szembetűnő sajátossága, hogy rendszerint katolikus többségű vagy homogén katolikus területeken, nagyrészt szerzetesi gondozás alatt álló kegyhelyek körül jöttek létre. A fehérvári egyházmegye területén lévő zarándokhelyek közül ilyen, részben már a 2. típusba való átmenetet is jelző vonzaskörzete van Bodajknak.

2. Nagy kiterjedésű szűkebb és nagy, egymásba olvadó tág vonzaskörzetek kombinációja. Az ilyen vonzaskörzetek többsége vegyes válású területeken alakult ki, amelyek a zarándokhelyek által is támogatott rekatolizációs folyamat során részben ismét katolikus többségű területekké váltak. Ezeknek a zarándokhelyeknek a többsége még a 17. században jött létre, a 18. században keletkezett helyek közül csupán azoknál alakult ki ilyen vonzaskörzet, amelyek mögött speciális rendi vagy személyi aktivitás állt. A vizsgált kegyhelyek közül ide tartozik Makkosmária vonzaskörzete.

3. Kis területű, viszonylag élesen elhatárolódó szűkebb és jelentéktelen nagyságú tág vonzaskörzet összekapcsolódása, ahol a tágabb körzet esetleg egészen el is maradhat. Ilyen, különböző korlátozó tényezők hatásának tulajdonítható vonzaskörzete van Ercsinek, Solyárnak és Máriaremetének.

4. Kis kiterjedésű szűkebb és nagy, erősen egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttese, amelyre a vizsgált területen nem találtunk példát.

A vonzaskörzetek részletes bemutatására térve, az 1. típusba tartozó Bodajk szűkebb vonzaskörzete Fejér megye súlyponttal a Dunántúl északkeleti része, ehhez északnyugaton a Kisalföld, a Sokorói dombvidék és a Csallóköz, délkeleten Külső-Somogy és Tolna megye néhány településének tág vonzaskörzete kapcsolódik. Ezen kívüli szórva-nyosan felkeresték a helyet néhány távolabb fekvő városból (Pozsony, Bécs, Szombathely, Szekszárd, Pest) és ezek környékéről, valamint a Duna-Tisza köze Kalocsától északra fekvő néhány településéről. A tág vonzaskörzet természetes határa északon és keleten a Duna vonala, nyugaton a vonzaskörzet természetes határa a Bakony, ehhez járul a Balatontól északra fekvő két kegyhely, Sümeg és a 18. század közepétől Dömölk vonzaskörzetének korlátozó hatása is. Ezen túl a vonzaskörzet csak kivételes esetben terjed. Délen a vonzaskörzet némileg belenyúlik a Somogy megye Balatontól délre fekvő részét uraló Andocs szűkebb vonzaskörzetébe, sőt esetenként túl is terjed azon. Az egyéni zarándokok mellett processziók elsősorban a szűkebb vonzaskör peremén elhelyezkedő nagyobb településekről érkeztek (Székesfehérvár, Veszprém, Palota, Csákvár, Tata),⁷³ melyek egyben jelzik a csákvári és a tata-gesztesi Eszterházy-uradalmak vonzaskört formáló szerepét. A mirákulumszövegekben szereplő és a Bodajkon áttért zarándokok származási helyének összevetése azt mutatja, hogy az áttértek lényegében

ugyanerről a területről jöttek, származáshelyeik sűrűsége is nagyjából megegyezik a mirákulumszövegekben szereplő személyek származáshelyeinek eloszlásával. (Térkép)

A 2. típusba tartozó vonzáskörzettel rendelkezik Makkosmária, melynek elemzésénél figyelembe kell vennünk egy néhány évvel korábban kialakult másik zarándokhely, Óbuda-Kiscell vonzáskörzetét is. A két hely nagyon közel fekszik egymáshoz, mindkettőt a trinitárius szerzetesek gondozták, s innen érthető, hogy szűkebb és részben tág vonzáskörzeteik is csaknem azonosak egymással. A szűkebb vonzáskörzet mindkét helynél a Budai és a Pilisi hegyvidék, ehhez Makkosmáriánál a Jászság nyugati része kapcsolódik, ahonnan nagy számmal érkeznek processziók.⁷⁴ Makkosmária tág vonzáskörzete kiterjed a Duna-Tisza köze középső részére, ezen kívül csupán egy-egy helyet találunk a Dunántúl nyugati és déli részén, Északkelet-Magyarországon és Temes megyében, amelyek minden valószínűség szerint Buda és Pest közvetítésével kapcsolódnak a vonzáskörzetbe, s ugyanezt kell mondanunk az Óbuda-Kiscell tág vonzáskörzetébe kapcsolódó települések egy részéről. Ezen kívül a helyek tág vonzáskörzetében számításba kell venni a területen fekvő trinitárius rendházak (Komárom, Pozsony, Fegyvernek) közvetítő szerepét is.

A 3. típusú vonzáskörzettel rendelkező zarándokhelyekre a kibontakozás lehetőségének hiánya jellemző a vizsgált időszakban. Ennek egyik oka, hogy a helyet felkereső zarándokok többsége valamilyen nem magyar etnikumhoz tartozik. Így Ercsi szűkebb vonzáskörzete elsősorban a bosnyák ferencesek által részben katolikus hitre térített szerbek néhány Duna menti településre terjed ki, a tág vonzáskörbe csupán néhány nagyobb város tartozik (Győr, Székesfehérvár). Solymár szűkebb vonzáskörzetébe a Buda környéki német telepes falvak tartoznak, ami kiegészül néhány mátraalji, jászsági és Galga völgyi településsel, ahonnan processziók is érkeztek, ezen kívül a tág vonzáskörzetbe egy-két távolabbi város sorolható (Pozsony, Kecskemét). A 19. század folyamán és századunk első felében majd megfigyelhető Solymár vonzáskörének kiterjedése a Pilisi hegyvidék egész területére, s a hely a péli földszentkeresztii zarándoklatoknak is egyik állomása lesz.⁷⁵

A 3. típusú vonzáskörzettel rendelkező zarándokhelyek másik részének az a sajátossága, hogy a 18. század második felében létrejövve a vizsgált időszakban még nem nyertek egyházi elismerést, s fejlődésük a zarándoklatokat korlátozó intézkedések következtében a 18. század végén törést szenvedett. Ez magyarázza, hogy Máriaremete vonzáskörzete a vizsgált időszakban Buda és Pest környékére korlátozódik, s majd csak a 19. században tágul ki jelentős mértékben.

A vonzáskörzetek időbeli átalakulásának vizsgálatára egyedül Bodajknál van lehetőség. Az 1729–1750 közti első periódusban a bodajki zarándokok származáshelyei a szűkebb vonzáskört jelzik, ezen kívül csak szórványosan fordul elő néhány távolabbi település a Mezőföld, Somogy megye, valamint a Csallóköz területén. Az 1751–1760 közti

második periódus a szűkebb vonzáskörzet kialakulását eredményezi, s déli irányban már érzékeltetni lehet a tág vonzáskörzet határait is. Az 1761–1770 közötti harmadik periódus a szűkebb vonzáskör stabilizálódását és a tág vonzáskörzet további kiterjedését hozza magával kelet és nyugat felé, míg az 1771–1780 közötti utolsó periódus a szűkebb vonzáskörzet fennmaradása mellett a tág vonzáskör minden irányban való leszűkülését jelzi, melyhez csak Észak-Magyarországon és a Nyugat-Dunántúlon csatlakozik egy-egy újabb település. Az egy helyről érkező zarándokok számát figyelve az első periódusban megjelenő nagyobb települések közül a közeli Székesfehérvár végig a legnagyobb számú zarándokkal szerepel, Mórról viszont az 1751–1760, Csákvárról az 1761–1770 közötti időszakban jönnek a legtöbben, ezt követően az innen érkező zarándokok száma csökken. A második periódusban megjelenő nagyobb helyek közül a zarándokok számát tekintve a távolabbi Tata és Veszprém tűnik ki, mindkét helyről az 1761–1770 közötti periódusban jött a legtöbb zarándok.

Az időbeli átalakulás mellett a vonzáskörzetek jellemzője a zarándokok társadalmi állapota és származáshelye közti kapcsolat. Ebben nemcsak az adott települések társadalmi összetétele, hanem a különböző rétegek területi mobilitása és a vonzáskörzetek társadalmi szerkezete is tükröződik. Ennek vizsgálata érdekében származáshelyükkel együtt térképre vetítettük a zarándokok társadalmi hovatartozását. A legtöbb adat ismét Bodajknál áll rendelkezésre. Eszerint a hely szűkebb vonzáskörzetében egy településről a legkülönbözőbb társadalmi réteghez tartozó zarándokok a település társadalmi összetételének megfelelően Székesfehérvárról jöttek: a mesterembereken, polgárokon és az úrnak mondott személyeken kívül a paraszti réteghez tartozók, alkalmazottak és a hivatalnokok egyaránt előfordulnak közöttük. A szűkebb vonzáskörben nagyobb számú mesterember érkezett Mórról, valamint Csákvárról, a mesteremberek ezen kívül a szűkebb vonzáskör távolabbi pontjairól és a tág vonzáskör nagyobb, többnyire városi településeiről jöttek, ami egyrészt ezeknek a rétegeknek jelentős területi mobilitására, másrészt a városok közvetítő szerepére utal. Feltűnő továbbá, hogy a pásztorok a tág vonzáskörnek a Sárvíz és a Duna közé eső részéről, a Mezőföldről érkeztek nagyobb számban, ami megfelel a foglalkozási csoport nagyfokú területi mobilitásának. Ugyanez érvényes az alkalmazott rétegre, amelyből többen a Mezőföldről, Szekszárd környékéről és a Csallóközből jutottak el Bodajkra.

Általában véve tehát a magasabb és középső társadalmi rétegekhez tartozók nagyobb területi mobilitásra voltak képesek, rajtuk kívül alkalomszerűen egy-egy foglalkozási csoport tűnik ki a paraszti rétegnél nagyobb mozgásképességével. Ez egyben azt is jelzi, hogy ezeknek a rétegeknek a tagjai nagyobb anyagi lehetőségeik miatt általában hosszabb távolságról voltak képesek a zarándokhelyek felkeresésére, mint a paraszti rétegek. Másfelől mindezek a rétegek a társadalmon belüli

információáramlás alapirányának megfelelően közvetítettek más, náluk alacsonyabb, elsősorban paraszti rétegek felé is, ami a vonzáskörzetek társadalmi szerveződésének egyik fontos tényezője.

A magasabb és középső rétegeknek ez a többrétű kulturális közvetítő szerepe a vonzáskörzetek alakulásában közvetlenül nehezen megragadható, mivel a társadalmi állapottal és származáshellyel egyaránt rendelkező esetek kis száma időbeli bontást csak ritkán tesz lehetővé. A vonzáskörök időbeli változását és társadalmi szerkezetének átalakulását együtt vizsgálva Bodajkon a kegyhely első korszakában a helyhez közel fekvő települések többségéről nem a paraszti réteghez tartozók, hanem mesteremberek, juhászok, hivatalnokok és egyházi személyek érkeznek nagyobb számban. Ugyanitt a tág vonzáskörben is a középső és a magasabb társadalmi rétegek jelennek meg először, s a paraszti réteghez tartozó zárandokok csak utánuk következnek. Ez egyrészt érzékelteti a felső és középső rétegek térbeli közvetítő szerepét a vonzáskörzetek szerveződésében, másrészt utal arra, hogy a paraszti rétegek kis területi mobilitásuk miatt nagymértékben rá voltak utalva a felső és középső rétegek közvetítésére. Ebből következik, hogy a paraszti rétegek a nagy vonalakban már kialakult vonzáskörzetek stabilizálásában, valamint a zárandokhelyek hanyatló periódusában a vonzáskörök fenntartásában játszanak meghatározó szerepet. Ez utóbbit igazolja, hogy Bodajknál például az utolsó periódusban a szűkebb vonzáskörben a középső rétegek még szórványosan jelen vannak ugyan, de a magasabb rétegekhez tartozókkal már nem találkozunk az időközben leszűkült tág vonzáskörben sem. Mindez a felső és középső rétegek területi közvetítő szerepének időbeli korlátozódása mellett térben is szemlélteti ezeknek a rétegeknek a fokozatos elkülönülését a paraszti rétegektől.

Összegzés

Az áttekintés végére érve megállapíthatjuk, hogy a bemutatás szükségképpen vázlatos maradt, s a barokk kori zárandoklatok szerteágazó problematikájának csupán néhány kérdését tudtuk érinteni. Annak ellenére, hogy igyekeztünk érzékeltetni a kutatást foglalkoztató főbb szempontokat, itt csak azokat a tényezőket vehettük számba, amelyek az adott területen előfordulnak. A vizsgálat során külön figyelmet fordítottunk a barokk kori zárandoklatok történeti, társadalmi, egyházi, jogi és egyéb feltételeire, valamint azokra a közvetítő csatornákra, amelyek lehetővé tették az elterjedést. A zárandoklatok kibontakozásában jelentős szerepet játszott a német telepítések sorozata, a szerzetesrendek és a világi klérus arisztokrácia által is támogatott szervező tevékenysége, a speciális patronátus és a kérés zárandoklatok középkori gondolatának háttérbe szorulása, a Mária-tisztelettel együtt a lokális kultuszhelyek és a

képtisztelet előtérbe kerülése, valamint a vallásosság laikus szervezeti kereteinek, áhítatformáinak és kiadványtípusainak bővülése. A tartós török megszállás az elnéptelénített vidékeken más területekhez viszonyítva a zarándoklatok megkésett kialakulását eredményezte. Innen érthető, hogy a barokk kori zarándoklatok kezdeteit a 17. század második felében meghatározó tényezőre, a törökellenes vonásra már csak elszórt legendai nyomot találtunk, annál élesebben rajzolódott ki a kor másik jellemző vonása, a rekatolizáció. Megfigyelhettük, hogy a különböző protestáns felekezetek nem egyforma ütemben, mértékben és társadalmi megoszlásban válaszoltak a zarándokhelyek „kihívására”, s hogy a felekezetek arányának stabilizálódásával a 18. század közepétől a zarándoklatok rekatolizációs szerepe és a különböző felekezetek közti konfliktust kifejező funkciója fokozatosan csökken. A zarándokhelyek patrónusának tulajdonított thaumaturgikus funkció a kegyhelyek zarándokokra gyakorolt vonzerejének egyik legfontosabb összetevője, melynek jelentősége az egészségügyi viszonyok javulásával és a képtiszteletet érintő kritika erősödésével először a felső, majd az alsó rétegekben lassan háttérbe szorul.

A különböző vallási ismeretanyagok közvetítése révén a zarándoklatok jelentős szerepet játszottak a katolikus egyház belső pasztorációs gyakorlatában, amely egyben biztosította a vallásos élet formáinak meghatározott keretek között tartását és folyamatos intézményesülését. A zarándokhelyek a különböző társadalmi rétegek és csoportok találkozásának egyik kiemelkedő lehetőségét jelentik, s ezzel elősegítik az alsó, paraszti rétegek integrálódását, polgárosulási folyamatát. A kulturális, műveltségi javak közvetítésével a zarándoklatok jelentősen hozzájárulnak a kulturális körzetek kialakulásához, a kultúra táji tagolódásához és a különböző kulturális régiók közti kapcsolatok megteremtéséhez, s az etnikumok találkozásának elősegítésével fontos alkalmat adnak az etnikai csoporttudat és azonosság kifejeződésére. A zarándokhelyeknek ez a kulturális közvetítő szerepe tág lehetőséget nyújt arra, hogy a vonzáskörzetek segítségével más kulturális jelenségek elterjedését értelmezzük. A 18. század közepétől kezdve megfigyelhető a felső, majd középső egyházi és világi rétegek felfogásbeli eltávolodása az alsó rétegektől, erősödik a zarándoklatok egyházi kritikája, s ezzel párhuzamosan szaporodnak a különböző korlátozó állami intézkedések, amelyek együttesen a zarándoklatok átmeneti hanyatlását eredményezik. A 19. század első feleének egyházi regenerációs törekvéseiben ismét fontos szerep jut a zarándoklatoknak, amelyek ettől kezdve egyre inkább valóban „népi” jelenségévé válva fokozatosan az alsó társadalmi rétegekre korlátozódnak.

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

JEGYZETEK

A zárandoklatokat lehetne tisztán egyházi, vallásos szempontból mint hitéleti jelenséget vizsgálni. A barokk irodalom és képzőművészet ily szempontból történő sokoldalú vizsgálata közelebb hoz bennünket a kor lelkeségének mélyebb megragadásához. Ismert, hogy a barokk kor bármely társadalmi rétegéhez tartozó ember a hit világával egyszerűbb és közvetlenebb kapcsolatban állt a mindennapi életében. (Ez már nem áll egyértelműen a 18. sz. második fele arisztokráciájának egy részéről.) Ide tartozik a zárandoklatok élményvilága is. (Szerk.)

1. Tüskés Gábor – Knapp Éva: Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről. Irodalomtörténeti Közlemények 1985/1. 90–100.. Tüskés Gábor: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Budapest 1986. (Kandidátusi értekezés, kézirat) A továbbiakban a jegyzeteket csak a legszükségesebbekre korlátozzuk, s a források eredetiben való idézésétől, a módszertanilag hasznosított nemzetközi szakirodalom és az egyes kegyhelyekre vonatkozó teljes bibliográfia (kegyhelyismertetők stb.) felsorolásától egyaránt eltekintünk.
2. A zárandokhelyek barokk kori forrásanyagának felsorolását l. a vonatkozó irodalomban, a továbbiakban csak a részletesen elemzett forrásokat idézzük. Bodajk: Gratiae Opitulante B. V. M. Auxiliatrice In Imagine Bodaikensi... Püspöki levéltár, Székesfehérvár (a továbbiakban PL Sz); F. Methodius Hungl. Capuc. quasdam Gratias meritis, et intercessionem B. V. M. Auxiliatricis Bodaikensis... PL Sz 4508/e; Bodajki Inquisitio de Gratiis Intercessione B. V. M. Auxiliatricis in hac Pos: essione obtentis die 8-a jun. 1756. PL Sz 4508/c; Hae Gratiae Excellentissimo Domino Ordinario pro inquisitione porrectae. (1770 k.) PL Sz 394/1
3. Protocollum. (A Trinitáriusok naplója. 1748–1782.) PL Sz 319/1.; Ladislaus a S. Stephano: Parthenium nemus sive Augustissima Angelorum Regina Interamata Semper Virgo Maria Quercensis... PL Sz 4511.
4. Representatio seu Conscriptio Status Capellae Solmáriensis... PL Sz 4560/c.
5. Gratiae acceptae ad imaginem B. V. M. Ercsiensem. PL Sz 4522/a. 14. sz.
6. A pesthidegkúti Máriaremetei kegyhelyen történt csodák jegyzéke 1768–1776-ig. PL Sz 4529.
7. Németh László: A katolikus egyházi élet megújulása Fejér megyében a török hódoltság után 1688–1777. in: A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben. Székesfehérvár 1977. 10-37. 23., 35. 144. j.
8. Bonomi Jenő: Búcsújárás Solymárra. Ethnographia 1940/4. 361-366. 362. 8. j.
9. Eugen Bonomi: Der Wallfahrtsort Csobánka. Budapest 1941. 11.
10. Joseph Mertl: Das Marienbild zu Promontor-Csepel. Der Katholische Christ 11. März 1859. Nr. 10. 84-86.
11. Bálint Sándor: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Budapest 1943. 33.
12. Potyondi Imre: Egyházmegyénk kegyhelyei. Székesfehérvár 1975. (Kézirat) PL Sz 1703.

13. Vö. pl. Eugen Bonomi: Deutsche aus dem Ofner Bergland in Ungarn auf Wallfahrt. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 1971. 239-277., Fekete Imre: A fehérváriak andocsi búcsújárásának leírása. Székesfehérvár 1982. (Kézirat) PL Sz 369.
14. P. Frey Jácint: Egy kapucinus kegyhely tündöklése a 18. században. Kapucinus tartományi értesítő 1948 karácsony 4-13. 8-9.
15. Bonomi Jenő: Makkos Mária. Budapest 1939. 4-5. vö. Eugen Bonomi: Die Mirakelbücher der Wallfahrtsorte Óbuda-Kiscell /Kleinzell bei Altofen und Makkos Mária/Maria Eichel bei Budakeszi in Ungarn. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 1969. 271-300.
16. Bonomi 1940 361.
17. Gratiae acceptae... i. m. vö. Kuthy István: Székesfehérvári egyházmegye monumentális, ingó Szűzmáriás műemlékei és búcsújáróhelyei. Székesfehérvár 1952. (Kézirat) PL Sz 1693. 37-38.
18. A pesthidegkúti... i. m.
19. Frey i. m. 5.
20. Bonomi 1939 4-5.
21. Bonomi 1940 361-362.
22. Gratiae acceptae... i. m. 20., Potyondi i. m. 1-3.
23. Mertl i. m.
24. A pesthidegkúti... i. m. 4529/g.
25. Historia Domus Mórensis I. 1695-1790. PL Sz 4-5., 30.
26. Representatio... i. m. 1-4.
27. Ladislaus a S. Stephano i. m. 1-5.
28. Gratiae acceptae... i. m. 1.
29. Ladislaus a S. Stephano i. m. 1-5.
30. Mertl i. m. 85.
31. Bonomi 1941 12-15.
32. Bonomi 1940 365-366.
33. Bonomi 1939 8-9., Eugen Bonomi: Ursprungserzählungen des Wallfahrtsortes Maria-Einsiedel in Ungarn. Südostdeutsche Heimatblätter 1953. 29-32.
34. Historia Domus Mórensis i. m. 5.
35. Potyondi i. m.
36. Bodajki Inquisitio... i. m. 19/a., Frey i. m. 9.
37. Frey i. m. 8.
38. Historia Domus Mórensis i. m. 5.
39. Frey i. m. 13. 28. j.
40. Bonomi 1939 5.
41. Idézi Potyondi i. m.
42. Potyondi i. m.
43. Representatio... i. m. 5.
44. Bonomi 1939 6. 3. j.
45. Bonomi 1939 5.
46. Frey i. m. 9.
47. Frey i. m. 6.
48. Acta Trinitariorum Vetero Budensium. fasc. 1., 3. Országos Levéltár. Hercin Gyula: Fejezetek Budakeszi történetéből. Budakeszi 1987. (Kézirat) 106-107 vö. Fallenbüchl Ferenc: Milyen volt a máriamakkosi kegytemplom és kolostor? Áve Mária 1940 december 150-151.
49. Frey i. m. 9.
50. Bonomi 1939 5.
51. Representatio... i. m. 5.
52. Bonomi 1939 7. 2. j.
53. Representatio... i. m. 5.

54. Geschichte des Kalvarienberges und Wallfahrtsortes Maria Eisenstadt. Von mehreren Priestern des Raaber Bistums. Győr 1912. 43-44.
55. A 2-6. sz. jegyzetben felsorolt források kvantitatív értékeléséhez a továbbiakban vö. Tüskés i. m. A táblázatok és ábrák közlésétől terjedelmi ok miatt el kellett tekintenünk.
56. Vö. pl. Bonomi 1940 363. 13. j.
57. Szilárdfy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Budapest 1987. 81-82. nr. 11-14.
58. Szilárdfy – Tüskés – Knapp i. m. 95. nr. 82-83. vö. Szilárdfy Zoltán: Egy ercsi délszláv képes ponyvairat ismertetése. Fejér megyei Történeti Évkönyv 5, 1971. 157-168.
59. Szilárdfy – Tüskés – Knapp i. m. 90-91. nr. 56-60.
60. Gratiae Opitulante... i. m. 10., Bodajki Inquisitio... i. m. 16/a., 19/a.
61. Ladislaus a S. Stephano i. m. 10.
62. Bodajki Inquisitio... i. m.
63. Bonomi 1940 362-363. 9. j.
64. Bonomi 1941 11-15.
65. Eugen Bonomi: Glaubenswechsel in Mór in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Deutsche Forschungen in Ungarn VI, 1941. H. 2-4.
66. Gratiae Opitulante... i. m. 8.
67. Bodajki Inquisitio... i. m. 16/a.
68. Gratiae Opitulante... i. m. Series Divia Opitulante Gratiae Conversorum per W. Patres Capucinos Bodaikini c. részben számozatlan oldalakon.
69. Incipit protocollum Residentiae... Andociensis... Nomina Conversorum ad fidem Romano Catholicam... c. részben 352-359., 425. Plébániai Levéltár, Andocs
70. Bonomi 1941 (1. 65. j.) 5., 20. j.
71. Vö. Ambrosius a S. Spiritu: Ausführlicher Bericht des Ursprungs und Fortgangs deren Gnaden und Wolthaten... Buda 1755. 18.
72. Frey i. m. 7.
73. Historia Domus Mórensis i. m. 5.
74. Bonomi 1939 6. 2. j.
75. Bonomi 1949 362. 8. j.

WALLFAHRTEN AUF DEM GEBIET DER STUHLWEISSENBÜRGER DIÖZESE IM 18. JAHRHUNDERT (Auszug)

Die als historische, gesellschaftliche Formation aufgefasste Wallfahrten werden nicht in sich selbst, und auch nicht nur als eine repräsentative Form der barockzeitlichen Frömmigkeit untersucht, sondern samt ihren möglichen historischen Komponenten als einen wichtigen Indikator des alltäglichen Lebens, der sozialen, wirtschaftlichen, politischen, demographischen, kulturellen und anderen Bewegungen der gegebenen Zeit gedeutet. Wir untersuchen detailliert die Kultorte und Kultgegenstände, die Ursprungslegenden, die Betreuung der Gnadenorte, die Handlungsformen der Wallfahrer, die historischen und sozialen Verbindungen des Motivationssystems, die soziale Schichtung, die ethnischen und konfessionellen Verhältnisse, die Intensität der Wallfahrten und die Einzugsgebiete der Wallfahrtsorte. Die Wallfahrten der Diözese spiegeln etwa im kleinen und selektiv jenen Faktoren wieder, die auf dem Gebiet des historischen Ungarns im Zusammenhang mit dem Brauch zu beobachten sind.

In der Entfaltung der Wallfahrten haben folgende Faktoren eine bedeutende Rolle gespielt: die Reihe der deutschen Ansiedlungen; die Organisationstätigkeit der Orden und des Weltklerus, die auch von der Aristokratie unterstützt wurde; das Zurücktreten des Spezialpatronates und der Bittwallfahrten; das Hervortreten der lokalen Kultorte und der Bildverehrung zusammen mit der Marienverehrung; die Erweiterung der weltlichen Organisationsformen, Andachtsübungen und Publikationsformen der Religiosität. Die türkische Dauerbesetzung verzögerte die Herausbildung der Wallfahrten bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Der in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts so wichtige türkenfeindliche Zug der Wallfahrten ist im 18. Jahrhundert nur sporadisch, meist in Legendenmotiven vorhanden, um so stärker ist das andere wichtige Charakteristikum der Epoche, die Gegenreformation zu beobachten. Die verschiedenen protestantischen Konfessionen haben auf die Herausforderung der Wallfahrtsorte nicht in gleichem Tempo. Mass und in gleicher sozialer Verteilung reagiert, mit der Stabilisierung der konfessionellen Verhältnisse von der Mitte des 18. Jahrhunderts nimmt dann die Rolle der Wallfahrten in der Rekatholisierung und die konfliktausdrückende Funktion der Wallfahrten zwischen den verschiedenen Konfessionen langsam ab. Die den Patronen der Gnadenorte zugeschriebene thaumaturgische Funktion ist eine der wichtigsten Faktoren der Anziehungskraft der Wallfahrtsorte, deren Bedeutung mit der Verbesserung der gesundheitlichen Verhältnisse und mit dem Hervortreten der Kritik an die Bildverehrung zuerst in den oberen, dann in den unteren Sozialschichten immer mehr in den Hintergrund gedrängt wird.

Durch die Vermittlung der verschiedenen religiösen Kenntnisse haben die Wallfahrten in der inneren Pastoration der katholischen Kirche eine wichtige Rolle gespielt, was zugleich die Regelung und ständige Institutionalisierung der Frömmigkeitsformen sicherte. Die Wallfahrtsorte bieten eine ausgezeichnete Möglichkeit für die Begegnung der verschiedenen sozialen Schichten und Gruppen, und damit fördern sie den Prozess der Integration und der Verbürgelichung der unteren, bäuerlichen Schichten. Durch die Vermittlung der kulturellen Güter tragen die Wallfahrten zur Herausbildung der kulturellen Zonen, zur landschaftlichen Gliederung der Kultur und zur Schaffung der Verbindungen unter den verschiedenen kulturellen Regionen wesentlich bei, und durch die Förderung der Begegnung der Ethnika bieten sie eine wichtige Gelegenheit für die Darstellung der ethnischen Identität. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts ist in den Wallfahrten die Absonderung der oberen, dann der mittleren kirchlichen und weltlichen Schichten von den Unterschichten zu beobachten, die kirchliche Kritik an die Wallfahrten und die verschiedenen staatlichen Einschränkungsmassnahmen nehmen zu, die gemeinsam am

Ende des Jahrhunderts den vorübergehenden Niedergang der Wallfahrten zur Folge haben. In den kirchlichen Regenerationsbestrebungen der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts spielen die Wallfahrten wieder eine wichtige Rolle, die sich von dieser Zeit an immer mehr auf die unteren Sozialschichten beschränken.

Ungarn

Bodajk. Szentkép – 1760 k. – színezett rézmetszet – 145x95 mm (lapméret). Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, Sammlung Pachinger, Kapsel 1735. Nr. 208.

Budakeszi – Makkosmária. Imalap – 1748 k. – rézmetszet – 110x62 mm (lapméret). Dubay Miklós gyűjteménye, Budapest.

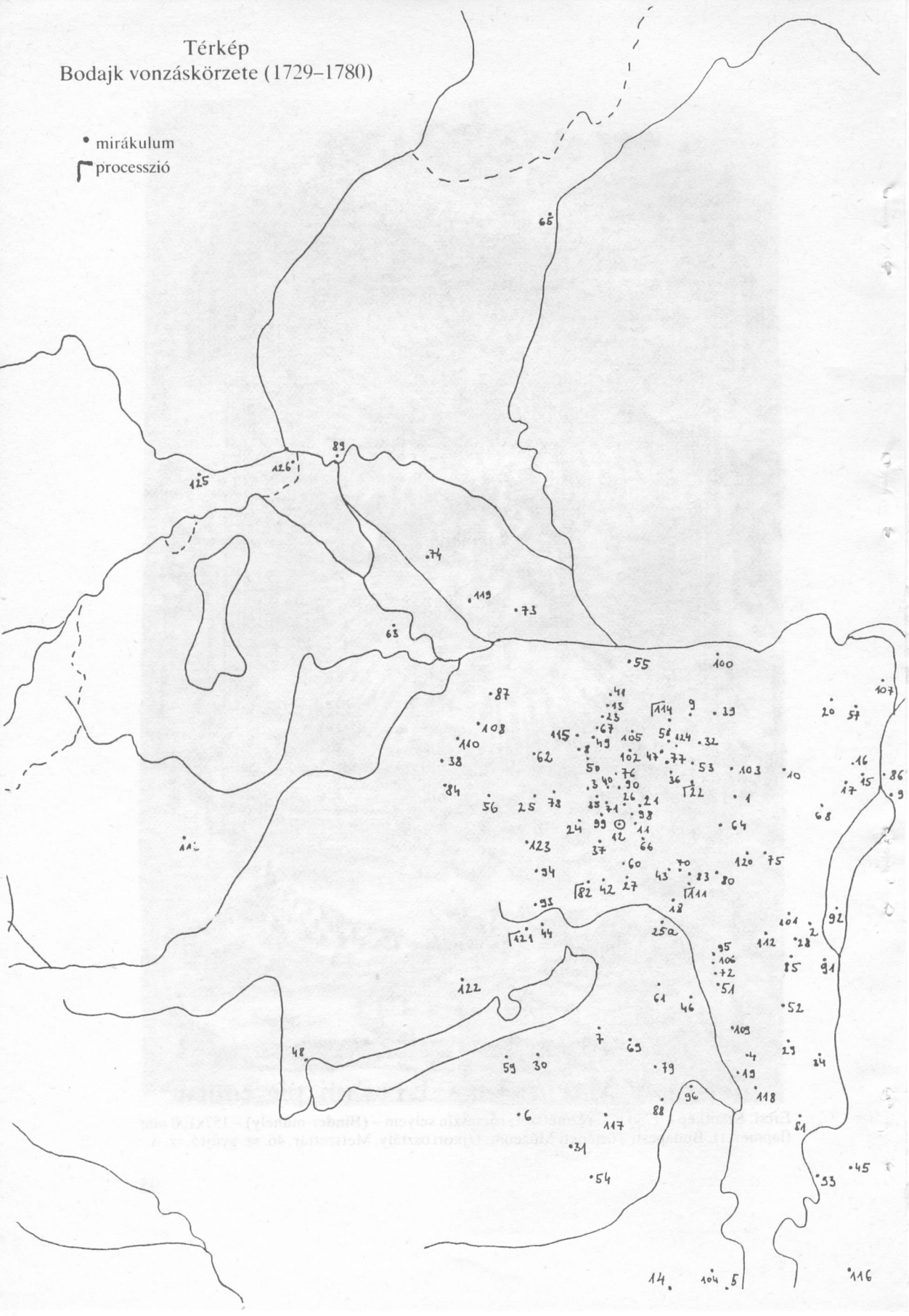
Ercsi. Szentkép – 1780 k. – rézmetszet, rózsaszín selyem – (Binder-műhely) – 157x100 mm (lapméret). Budapesti Történeti Múzeum, Újkori osztály, Metszettár, 46. sz. gyűjtő. sz. n.

Térkép
Bodajk vonzáskörzete (1729-1780)

• mirákulum

└ processzió

Térkép helységjegyzék

Somogy megye
Veszprém megye

1 Acsa	51 Kishantos	102 Szák
2 Adony	52 Kisvening	103 Szár
3 Aka	53 Kocs	104 Szekszárd
4 Alap	54 Kocsola	105 Szend
5 Almás	55 Komárom	106 Szentágota
6 Andocs	56 Koppány	107 Szentendre
7 Ádánd	57 Kovácsi	108 Szentmárton
8 Ászár	58 Környe	109 Szentmiklós
9 Baj	59 Kőröshegy	110 Szerecsen
10 Bicske	60 Kuti	111 Székesfehérvár
11 Bihál	61 Láng	112 Szolgháza
12 Bodajk	62 Lázi	113 Szombathely
13 Bokod	63 Lébényszentmiklós	114 Tata
14 Bonyhád	64 Lovasberény	115 Párkány
15 Buda	65 Luka	116 Udvar
16 Budakeszi	66 Magyaralmás	117 Ürög
17 Budaörs	67 Mak	118 Vajta
18 Burbán	68 Martonvásár	119 Várkony
19 Cece	69 Mezőkomárom	120 Velence
20 Csaba	70 Moha	121 Veszprém
21 Csákberény	71 Mór	122 Vöröstó
22 Csákvár	72 Nagyhantos	123 Zirc
23 Császárs	73 Nagytin	124 Zsömle
24 Csernye	74 Nádás	
25 Csesznek	75 Nyék	
25a Csíkvár	76 Ondód	<i>Nem azonosított helynév</i>
26 Csóka	77 Oroszlány	Kanta
27 Csór	78 Oszlop	
28 Daja	79 Ozora	<i>Külföld</i>
29 Előszállás	80 Ósi	Alsó-Ausztria
30 Endrőd	81 Paks	125 Wien
31 Értény	82 Palota	126 Wolfsthal
32 Felsőgalla	83 Pataköz	
33 Foktő	84 Pápa	
34 Földvár	85 Perkáta	
35 Gajor	86 Pest	
36 Gesztes	87 Pér	
37 Guttamási	88 Pincehely	
38 Gyermat	89 Pozsony	
39 Héreg	90 Pusztavám	
40 Igar	91 Rácalmás	
41 Igmánd	92 Ráckeve	
42 Inota	93 Rátót	
43 Iszkaszentgyörgy	94 Romand	
44 Jutas	95 Sárkeresztúr	
45 Karácsonszállás	96 Simontornya	
46 Káloz	97 Soroksár	
47 Kecskéd	98 Söréd	
48 Keszthely	99 Sur	
49 Kéthely	100 Süttő	
50 Kisbér	101 Szabolcs	